

ANLAM VE EDEBİYAT TEORİLERİNE DAİR TÜRKÇE GELENEKSEL LİTERATÜRÜ TASNİF DENEMESİ*

Ahmet Zahid DEMİRCİLER**

Öz

X. yüzyıldan XX. yüzyıla değin Arap harfleriyle yazılan Türkçenin zengin şiir ve nesir edebiyatı hâlen birçok araştırmanın malzemesi durumundadır. Sözü edilen yazı dilinde vücut bulan metin anlama ve değerlendirme faaliyetleri de bu bağlamda geçerliliğini sürdürmektedir. Ortak ve benzer bir terminolojiye sahip olan geleneksel literatür, tasnif, yöntem ve kısmen içerik bakımından farklılıklar gösterir. Söze yaklaşım yönleri dikkate alınarak “anlam teorileri” ve “edebiyat teorileri” biçiminde iki kategori olarak düşünülen literatür, bu makâlede Taşköprizâde'nin Mevzû'âtü'l-Ulûm'undan hareketle Arapça ve Farsça literatürdeki gelişim çizgilerine eklenerek tasnif edilecektir. Buna göre anlam ve edebiyat teorilerine dair Türkçe geleneksel literatür, belâgat, nakd-i şiir ve inşâ eserlerinden meydana gelmektedir.

***Anahtar Sözcükler:** belâgat, karz-ı şiir, nakd-i şiir, inşâ, aruz, kafiye, teressül*

AN ATTEMPT TO CLASSIFICATION OF TRADITIONAL WORKS ON THEORY OF MEANING AND LITERARY THEORIES IN TURKISH

Abstract

Poetic and prosaic literature of Turkish had been written with Arabic script between Xth and XXth centuries is still subject of many researches. In this respect, works and practices on text understanding and evaluation of

* Bu makâle, yazarın “Babanzade M. İzzet, Def'ü'l-Mesâlib fi Edebi's-Şâir ve'l-Kâtib (Metin-İnceleme-Dizin)” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

e-posta: ahmed.demirciler@gmail.com

this written language are still extant. Those traditional literature that possesses similar and common terminology differs from each other in point of classification, method and some content. Therefore those literature have been considered as two main categories which are “theories of meaning” and “literary theories” according to their way of approach. In this paper, those literature will be classified with regard to Tashköprüzade’s Miftah al-Sa’ada and thereby will be linked to lines of development in Arabic and Persian literatures. Accordingly, traditional Turkish literature on theories of meaning and literary theories consist of works on al-balagha, naqd al-shi’r and insha.

Keywords: *balāgha, qarḍ al-shi’r, naqd al-shi’r, inshā, ‘arūd (prosody), qāfiyah (rhyme)*

Giriş

Tarih boyunca varlık göstermiş birçok kültür ve medeniyetin, dil ve edebiyata dair anlayış ve çalışmalarının olduğu bilinmektedir. Birbirinden farklı anlayışlarla yapılan çalışmalar; dil verimlerini betimleme, anlama ve değerlendirme faaliyetleri olarak genellenebilir. Bir dil veriminin; iç işleyiş bakımından betimlenmesinin grameri, anlamı bakımından incelenmesinin anlam teorilerini, edebî olması bakımından değerlendirilmesinin ise edebiyat teorilerini doğurduğu söylenebilir. Türk dilinde anlam ve edebiyat teorilerine dair literatür IX./XV. yüzyıl itibarıyla Arapça ve Farsça kaynaklı olarak meydana gelmeye başlar. Tercüme ve telif birçok eseri barındıran bu literatür, Türk düşüncesinde Avrupa’ya yönelimin başladığı XIII./XIX. yüzyıldan itibaren oldukça zayıflamasına rağmen hayâtiyetini halen korumaktadır. Bu makalede söz konusu literatür bünyesinde vücut bulmuş eserlerin tasnifine çalışılacaktır.

Anlam ve edebiyat teorilerine dair Türkçe literatürü ilk kez toplu bir şekilde ele alan Kâzım Yetiş’tir (1987). Makalesinde; arûz, kâfiye ve inşâ bilgisi dışında bu sahaya ait Arap harfli Türkçe literatürün dökümünü sunan Yetiş, her bir eserin içeriğine dair kısaca bilgi vermiştir. Tanıttığı eserlerin içerikleri arasında yüzyıllardır süregelen farklılıklar ve tedahüller olduğunu, gayesinin bunları ayırmak olmadığını belirten yazar belirgin bir sınıflandırma yapmaz. Yetiş’in bibliyografyasına hemen hemen kapsamca denk fakat sayıca daha az eseri değerlendiren Nasrullah Hacımuftuoğlu (1988) ise bunları “Türkçe olarak yapılan belâgat çalışmaları” şeklinde niteler. Ayrıca Türkçe belâgat eserlerinin farklı etkilere açık olmakla beraber

genel olarak Arap belâgatindeki meşârîka (kelâm-felsefe) ekolünü¹ takip ettiklerine hükmeder. Yetiş ve Hacımüftüoğlu'ndan farklı olarak Christopher Ferrard (1982, 1984) ve M. A. Yekta Saraç (2004b) söz konusu literatürü tasnife tâbi tutar. Ferrard “Ottoman rhetoric” olarak adlandırıp 1882 yılına kadar sınırlandırdığı bibliyografyayı “medrese geleneği” ve “medrese dışı katkılar” olmak üzere iki grupta ele almıştır. Yazar “medrese geleneği”ne bütün Türkçe eserleri kattığından Arap belâgatine dair yazılmış Türkçe eserler de bu gruba dahil olmuştur². Saraç da modernleşmeyi dönüm noktası olarak kabul ederek “Osmanlı dönemi belâgat çalışmaları”nı “klasik dönem” ve “yenileşme dönemi” şeklinde ikiye ayırır. Yalnız, makaleye Türkiye’de yapılan tüm belâgat çalışmaları dahil edildiğinden Arapça’nın belâgatini konu edinen Arapça veya Türkçe eserler de bu sınıflandırmada yer almıştır. Buna göre “klasik dönem” belâgat çalışmalarından Arapça’nın belâgatini işleyenler “medrese çizgisi”, Türkçe’nin belâgatiyle ilgili olanlar “medrese dışı telif çizgisi – belâgat ile ilgili ilk Türkçe eserler” olarak adlandırılmıştır³. Saraç (2004b) (2004c) muhtevalarındaki eksiklik, konuları ele alış biçimindeki farklılık dolayısıyla ikinci gruptakilerin belâgat eseri olarak anılmalarını kabul etmemekte, “belâgat ile ilgili eserler” olarak tanımlanmalarını önermektedir. Makalede “yenileşme dönemi” eserleri kendi içinde tasnif edilmemekle beraber tanıtımlarında belâgat yöntemine uyup uymadıkları belirtilmiştir. Edebiyat teorilerinden olup Yetiş ve Saraç tarafından ele alınmayan nesre dair eserlerin dökümü ise Ersin Özarslan (2007) tarafından sunulmuştur. Yalnız, Özarslan’ın makalesinde inşâ ve bunun bir alt dalı hükmündeki teressül (yazışma bilgisi) ilimleri eserleri ile münşeât mecmuaları (yazışma seçkileri) karışık bir biçimde yer almıştır. Münşeât mecmuaları, divanlar ve şiir mecmuaları gibi edebî verimlerin kendilerini içeren, nesir türüne mahsus eserlerdir. Dolayısıyla makalenin kapsamı teorik eserlerle sınırlı değildir.

¹ Hacımüftüoğlu’nun “meşârîka ekolu” ile kasdettiği belâgatin, Abdulkâhir el-Cürçânî, Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî ve Kazvînî’nin eserleriyle bir bilim dalı hüviyetine büründüğü ana gelişim çizgisidir. Son dönemde bazı araştırmacılar belâgati ekollere ayırmışlardır. Bu yoruma göre kimi nakd-i şiir eserleri belâgatte bir ekol teşkil eder (*bk. dipnot 13*)

² Belâgat disiplinleri, söz-anlam ilişkisini ele alır. “Anlam”ın inşâ veya idrâki, insan psikolojisine bağlı olarak diller üstü olarak nitelenebilir. Fakat anlam veya anlamları söze dökme dilden dile farklılıklar gösterir. Dolayısıyla belâgat, kurgusu itibariyle diller üstü olsa da söze olan ilgisi derecesinde bir dile mahsus olan tarafları vardır. Bu olgudan ötürü Türkçe’nin ve Arapça’nın belâgatinden söz edilebilir.

³ Saraç “medrese çizgisi” adlandırmasını, ilgili eserlerin Arap belâgatini işlemelerinden dolayı değil kullandıkları yöntem ve üslûp itibariyle yapmıştır. Yukarıda dikkat çekilen tasnifle ortaya çıkan başlık-içerik eşleşmesidir.

Bu makâlede; Yetiş, Hacımüftüoğlu, Ferrard, Saraç ve Özarslan tarafından derlenen, belâgat, retorik, edebiyat teorisi, inşâ ve kitâbet gibi isimlerle nitelenen literatüre, kapsam yeniden belirlenerek bir tasnif önerisi getirilecektir. Kapsamı belirleyecek ölçütler eserlerin anlam ve edebiyat teorilerine ilişkin olmaları, Türkçe dil verimlerini konu edinmeleri ve yalnızca Arapça ve Farsça geleneğe bağlı olmalarıdır. Dolayısıyla Arap belâgatine dair Arapça veya Türkçe telif ve tercüme, Türkçe dil verimlerine mahsus olmakla beraber Fransız retoriğinden etkilenmiş eserler ve münşeât mecmuları tasnif dışı bırakılacak; böylelikle elde kalan literatür, Taşkoprîzâde İsmâmeddin Ahmed (ö. 968/1561)'in ilimler tarihi ve tasnifine dair kaleme aldığı *Miftâhu's-Sa'âde* adlı eserinden yardım alınarak sınıflandırılacaktır⁴.

İlimleri⁵ birbirinden ayırmak, aralarındaki ilişkileri belirlemek, farklı ilimlere ait birikimleri sistematik şekilde değerlendirmek ve nihayet eğitim sisteminin temel müfredatını oluşturmak üzere İslâm düşünür ve âlimleri çeşitli dönemlerde ilimleri tasnif etme yoluna gitmişlerdir (Kutluer 2000). Kâtib Çelebi (1941, I:14), *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde ilimlerin tasnifine dair birkaç farklı görüşten bahsettikten sonra bunların en iyisinin Taşkoprîzâde'nin *Miftâhu's-Sa'âde* adlı eserindeki tasnif olduğunu belirtir. Taşkoprîzâde'de anlam teorileri olarak değerlendirilebilecek ilim dalları meânî, beyân ve bedî; edebiyat teorileri kapsamında değerlendirilebilecek

⁴ İsmâmeddin Ahmed Taşkoprîzâde'nin Arapça kaleme aldığı *Miftâhu's-Sa'âde ve Mişbâhu's-Siyâde fî Mevzû'ati'l-'Ulûm* adlı eseri, müellifin oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi tarafından *Mevzû'atu'l-'Ulûm* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

⁵ Babanzâde Ahmet Naim Bey “ilim” teriminin Fransızca karşılığının “connaissance [İng. cognition / T. bilgi]” olduğunu ifade ettikten sonra ilmi şöyle açıklamıştır: “İlim, mesâil-i müdellelenin heyet-i mecmuası olduğu zaman *ilm-i müdevven* namını alır ki bu takdirde de hem o mesâili bilmeğe hem de nefsi mesâile *ilim* itlak olunduğu gibi kavâid-i ilmi merreten ba'de uhrâ idrâk etmekten hâsıl olan meleke-i istihâra da *ilim* denilir.” Ahmet Naim Bey'e göre Fransızca “science [T. bilim]”ın karşılığı “ilm-i müdevven”dir. Müellif, eserine Ahmet Cevdet Paşa'nın *Mi'yâr-ı Sedâdî*'nden aşağıdaki alıntıyı ilave etmiştir: “Mantık ve kelâm ve me'ânî ve beyan gibi esâmî-i ulûm ve fûnûndan bazan nefsi mesâil ve bazan tasdik-i mesâil ve bazan tekrar-ı tasdik ile hâsıl olan meleke murad olunur.” (Kara 2005, 209-11). Babanzâde'nin incelemelerinde de görüldüğü üzere “ilim” İslâm geleneğinde yalnızca “bilim”in karşılığı değildir. Dolayısıyla yapılan ilim tasniflerindeki her “ilim dalı” bir “bilim dalı” değildir. Dolayısıyla Taşkoprîzâde'nin “ilimler tasnifi”ni ve bu makâlede geçecek olan “ilim” sözünü bu ön bilgiler çerçevesinde değerlendirmek isabetli olacaktır.

ilim dalları karzu'ş-şi'r, arûz, kâfiye, inşâ ve teressüldür⁶. Belâgat ilimlerinin “anlam teorileri” olarak nitelenmesinin sebebi; edebî, dinî, bilimsel veya hangi tür dil verimi olursa olsun söz-anlam ilişkisini ele almalarıdır. Karzu'ş-şi'r, arûz, kâfiye, inşâ ve teressülün edebiyat teorileri olarak nitelenmesi ise dil verimlerini edebî bir tür olmaları bakımından konu edinmeleri dolayısıyla'dır.

Meânî, beyân ve bedîin üçü “belâgat ilimleri” olarak gruplandırılır (Taşköprizâde 1313, I:546). Dolayısıyla anlama dair teoriler “belâgat literatürü”nü meydana getirmektedir. Edebiyat teorilerinden karzu'ş-şi'r ve berâberinde işlenegelen arûz ve kâfiye ilim dallarının üçünün şiire mahsus olduğu açıktır. Şiir teorilerini meydana getiren bu üç disiplin gelenekte nakd-i şiir eserlerinde bir araya getirildiğinden makalede “nakd-i şiir” olarak gruplandırılacaktır. Nesir teorisi grubu ise inşâ ve alt dalı teressülden ibrârettir. Böylece anlam ve edebiyat teorilerine dair eski Türk literatürü “belâgat”, “nakd-i şiir” ve “inşâ” olmak üzere üç başlık altında tasnif edilecektir⁷.

Belâgat Literatürü

Belâgat; İslâm düşüncesi dâhilinde gelişmiş, söz, anlam ve bağlam ilişkisini yorumlayan disiplinler bütünüdür. Ayrı ilim dalları olarak belirmeden önce belâgat konuları; gramer, tefsir, edebî tenkit ve kelâm gibi

⁶ Taşköprizâde (1313, 250,254-256); ilimleri, yazı, söz, zihin ve dış dünya olmak üzere dört varlık mertebesine göre tasnif etmiş, kitabının ikinci bölümünü (edevhâtü's-sâniye) de sözle alakalı ilimlere ayırmıştır. Sözle alakalı ilimler (edebî ilimler) de kendi içerisinde üç bölümdür: müfredât, mürekkebât ve bunların yan dalları. Birinci alt bölüm *me'hâricü'l-hurûf, lûgat, vaz', iştikâk* ve *şarf*; ikinci alt bölüm *nahv, me'ânî, beyân, bedî'*, *arûz, kâfiye, karzu'ş-şi'r, mebâdi'ş-şi'r, inşâ*, *mebâdi'l-inşâ* ve *edevâtî, muhâzara, devâvîn, târihten* ibarettir. Üçüncü alt bölüm ise adından da anlaşılacağı üzere ilk iki alt bölümün yan veya alt dallarıdır (fürû'). Edebî ilimlerden *lûgat, vaz, iştikâk, şarf* ve *nahiv* gramere dair teorilerdir. *Mebâdi'l-inşâ*, münşînin inşâ dışında bilmesi gereken ilimler bütünü, *mebâdi'ş-şi'r* bir topluluk veya topluma mâl olmuş şairce bilinmesi gerekli ortak hayaller bütünüdür. *Muhâzara* ve *devâvîn*, -ilki nesirde ikincisi şiirde olmak üzere- geçmiş ediplerin eserlerini bilme, bunlara telmihlerde bulunma veya bunlardan antolojiler meydana getirme bilgi ve becerisi olarak ifade edilebilir. Târih ilmi ise olay, literatür veya kişilerin geçmişine dair bilgilerdir. Dolayısıyla tüm bu sayılanların teorik olarak sözü konu ettikleri söylenemez.

⁷ Namık Kemâl Fransızca “littérature [T. edebiyat]”un geleneksel Türkçede karşılığının “şiir ve inşâ” olduğunu, Ziyâ Paşa'nın da meşhur “Şiir ve İnşâ” makalesinin başlığında eskilerin terminolojisine sadık kaldığını söyler. Tesbiti aktaran Yetiş (1987)'in görüşü de bu yöndedir.

çeşitli sahalara ait eserlerde işlenmiştir (Kılıç 1992). Belâgatın kurucularından kabul edilen Câhiz (ö. 255/869)'in Yunan filozof Aristo (ö. MÖ 322)'dan etkilendiği söylenmekle beraber, İslâm ilim geleneği dâhilinde belâgat ilminin tedvinine sebep olan dînî, siyasî ve sosyal olmak üzere çeşitli etkenlerin var olduğu kabul edilegelmiştir (Hacımuftuoğlu 1988).

İslâm dininin, inananlara bir dünya görüşüyle beraber bir yaşam biçimi sunuşu ve bunlar için temel kaynağın *Kur'ân-ı Kerîm* ve Hz. Muhammed'in hadisleri oluşu, bu metinlerin doğru bir şekilde anlaşılmasını gerektiriyordu. *Kur'ân-ı Kerîm*'e bakıldığı zaman, bazı ayetlerinin anlamının açık, bazılarının farklı şekillerde anlaşılmaya müsait olması, âyetlerde geçen kelimelerin bazen hakikî anlamıyla bazen hakikî anlamlarının dışında kullanılması belâgat çalışmalarına zemin hazırlayan en önemli sebeplerdendir (Ateş 1949). Belâgat çalışmalarını etkileyen dînî sebeplerden bir diğeri ise *Kur'ân-ı Kerîm*'in, inanmayanlara âyetlerinin benzerini getirmekten aciz olduklarını beyan etmesidir (Bakara Sûresi: 23-24, Yûnus Sûresi: 38, Hûd Sûresi: 13, İsrâ Sûresi: 88). *Kur'ân*'ın bu daveti Müslümanları, onun üslûbunu ve üstünlüğünü araştırmaya sevk etmiş, Müslüman âlimler güzel söz söylemenin ölçütlerini tesbit edip *Kur'ân*'ın diğer sözlere üstünlüğünü ispat etme çalışmışlardır.

Dinî etkenlerin yanı sıra siyasî ve sosyal birtakım gelişmelerin de belâgat ilminin gelişmesine katkıda bulunduğu yukarıda ifade edilmişti. I.-V./VII.-XII. yüzyıllar arasında Müslümanların nüfuzu hızla genişlemiş; yeni ülkeler ve toplumlar idareleri altına girmiş, yeni şehirler kurulmuştur. Buna bağlı olarak etnik çeşitliliği oldukça yüksek bir sosyal yapı ve yeni idarî kurumlar ortaya çıkmıştır. Söz konusu yapı ve kurumların tesiriyle insanlar arasında yeni ilişki biçimlerinin ve toplumda çözüme kavuşmayı bekleyen yeni meselelerin doğmuş olması, giderek bir ilim dili ve resmî yazı dili hüviyetine bürünen Arapça'da dil ve belâgat çalışmalarının yapılmasını gerekli kılıyordu. Daha somut bir biçimde ifade etmek gerekirse, Arapça'nın; dâvetçilerin İslâm dinini tebliğde; yöneticilerin kalabalık kitleler önünde verdikleri hutbe ve nutuklarda; âlim ve edîplerin muhalifleriyle yaptıkları münazaralarda; kâtiplerin ise resmî yazışmalarda aracı durumuna gelmesi belâgat ilminin oluşum ve gelişiminde önemli bir rol oynamıştır (Ateş 1949; Yalar 1997; Saraç 2004a). Belâgatın ortaya çıkışına yol açan etkenlerin çeşitliliği, ele aldığı meselelerin mantık, usûl-i fıkıh, kelâm, tefsir, edebî tenkit gibi diğer sahalara ait eserleri beslemesine ve aynı zamanda bunlardan beslenmesine yol açmıştır. Bu etkileşim sonucunda İslâm düşüncesinde bilim üslûbu hâline gelen felsefe-mantık terminolojisi belâgat disiplinlerine de hâkim olmuştur.

Belâgat dallarının disiplinleşme sürecinde Câhiz (ö. 255/869) ve eseri *el-Beyân ve't-Tebyîn* önemli bir merhaledir. *el-Beyân ve't-Tebyîn*, belâgat konularının birçoğunu kapsamı dolayısıyla ilk belâgat eseri kabul edilir (Shareef 2015, 23). Belâgatin gelişiminde bir diğer önemli merhale *Esrârü'l-Belâga* ve *Delâ'ilü'l-İcâz* adlı iki eseriyle Abdülkahir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79)'dir. *Delâ'ilü'l-İcâz*'da kurduğu nazım (söz dizimi) teorisiyle meânînin bağımsız bir disiplin hâline geldiği kabul edilir. *Esrârü'l-Belâga* ise müellifin beyân ilmi konularını ele aldığı eseridir. Cürçânî'nin bu iki eserinde nisbeten dağınık bir görünümdeki konuları yeniden düzenleyen Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), bunlara Reşidüddin Vatvat (ö. 573/1177)'ın Farsça *Hadâ'iku's-Sihr*'inden bedî sanatlarını da ekleyerek, *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İcâz* adlı eserini telif etmiştir (Hacımuftuoğlu 1993). Belâgatin tam bir sistematığe kavuşarak meselelerinin belirginleşmesi ise Ebû Ya'kûb Sekkâkî (ö. 626/1229)'nin *Miftâhu'l-'Ulüm*'uyla olur. Bundan sonra Arap belâgat literatürü, *Miftâhu'l-'Ulüm*'un belâgate dair olan üçüncü bölümü etrafında yapılan ihtisar, şerh, haşiyelerle gelişimini sürdürür. Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338)'nin *Telhîşü'l-Miftâh*'ı, ifâdesinin açıklığı, üslûbunun kolaylığı, metot ve planının düzgünlüğü ile aslını gölgede bırakan başlıca ihtisarıdır (Benli 2005).

Tasnif, üslûp ve yöntemi Sekkâkî ve Kazvînî ile son şeklini alan belâgatin aslı meânî ve beyân ilimleridir. Aralarındaki yakınlık sebebiyle bedî de bu ikisine iliştilerle üçü birden belâgat ilimleri olarak anılagelmiştir (Sekkâkî 2017, 507; Ramazanzâde 1289, I:27,57). Meânî, söz diziminin anlamla ilişkisini; beyân, bir anlamı hakikat dışında ifadenin yollarını; bedî ise anlam ve söz bakımından ifâdeyi güzelleştirme biçimlerini konu edinir. Bu ilimlerin meselesi olan her bir dil kullanımı mantık terimlerinin de dâhil olduğu bilimsel bir üslûpla tanımlanır, incelenir ve taksim edilir.

Yukarıda izah edilen plan ve yöntemi tâkip eden Farsça herhangi bir eser tesbit edilememiştir. Bu doğrultuda ilk Türkçe belâgat eseri ise, Molla Lutfî (ö. 900/1495)'nin risâlesidir. Risâle, mukaddime, üç bâb, hâtîme ve tetimmeden oluşmaktadır. Meânî bâblarda; beyân tetimmede, bedî ise hâtîmede ele alınmıştır. Eser, müellifin ölümünden sonra oğlu tarafından temize çekilerek Şehzâde Süleyman'a sunulur⁸. Müellifin oğlu, eserin sunuşunda belâgatin yalnızca Araplara mahsus olmadığı, bilakis tüm dillerde geçerli olduğunu; babasının da Arapça bilmeyenlerin belâgat sanatlarından

⁸ Molla Lutfî'nin vefat ve Kanunî Sultan Süleyman'ın cülûs tarihleri göz önünde bulundurulduğunda eser 900-926/1495-1520 tarihleri arasında temize çekilerek Şehzâde Süleyman'a sunulmuş olmalıdır.

mahrum olmaması için bu risâleyi kaleme aldığını belirtir (Aksoy 1991, 56-57).

Molla Lutfi'nin risâlesi yüzyıllar boyunca alanında tek kalmıştır. Bu durumun başlıca sebebi XII./XVIII. yüzyıla kadar, Müslüman dünyanın tamamında olduğu gibi Türkiye'de de bilim dilinin ve medreselerde eğitim dilinin veya en azından ders kitaplarının dilinin Arapça olmasıdır. Bilimsel literatür hemen tamamıyla Arapça olunca dil ve belâgat çalışmaları da yalnızca Arap diline mahsus kalmıştır. Bir başka deyişle Arap belâgatini besleyen mantık, sarf, nahiv, usûl-i fıkıh, kelâm, tefsir gibi sahalarda Türkçe literatürün oldukça sınırlı olması Türk belâgat çalışmalarını akim bırakmıştır. Ancak XII./XVIII. asırdan itibaren eğitimde yenilik arayışlarıyla beraber, Türkçe eğitim veren “mektep”lerin açılmaya başlamasıyla Türkçenin bir eğitim ve bilim dili olmaya başladığı söylenebilir. Medreselerin aksine yeni eğitim kurumlarının müfredatında Türkçe edebiyat ve belâgat derslerinin yer alması (Saraç 2004b) Türk belâgati çalışmalarını tekrar başlatır. Nitekim yüzyıllar sonra gelen ikinci telif *-Belâgat-i Lisân-ı 'Osmâni'* (1293/1876)-, müellifi Ahmed Hamdi Şirvânî'nin rüştiyede (orta okul) “ilm-i belâgat hocalığı” münasebetiyle dikte usûlü okuttuğu derslerin bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir (Şirvânî 1293; Yılmaz 2009).

Şirvânî'nin çalışmasını takip eden on beş yıl içerisinde Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i 'Osmâniyye* (bs. 1298/1881), Abdurrahman Süreyya'nın *Mizânü'l-Belâga* (bs. 1303/1885-6), Said Paşa'nın *Mizânü'l-Edeb* (bs. 1305/1886-7), Mehmed Rifat'ın *Mecâmi'ü'l-Edeb* (bs. 1308/1891), İbnü'l-Kâmil'in *Belâgat-i 'Osmâniyye* adlı eserleri (bs. 1309/1891) yayımlanır⁹. Cevdet Paşa ve Abdurrahman Süreyya'nın eserleri, Mekteb-i Hukuk dersleri neticesinde oluşmuştur¹⁰. İbnü'l-Kâmil'in (1309) eserinin kapağında da eserin idâdîler (lise) için olduğuna dair not vardır.

⁹ Christopher Ferrard (1982) *Belâgat-i Lisân-ı 'Osmâni'* ve *Belâgat-i 'Osmâniyye'*yi Osmanlı retorikinin “medrese geleneği” olarak gruplandırır. Saraç (2004b), anlam ve edebiyat teorilerine dair tüm matbu literatürü “yenileşme dönemi” olarak adlandırıp bunları kendi içinde tasnif etmemiştir. Bununla beraber eserlerin tanıtımında, yukarıda künyesi verilenlerin, belâgati kendi sistemi içinde ele aldığını belirtmiştir

¹⁰ Cevdet Paşa'nın (1987) yayımının baş tarafında “Mekteb-i Hukuk talebesine takrîr olunan derslerin hülâşasıdır” şeklinde bir not vardır. Abdurrahman Süreyyâ (1303, 2) böyle bir not düşmemesine karşılık eserinin mukaddimesine “Efendiler! Tevfikât-ı bâliğa-i şamadâniyyeye mütevevssilen bugün fenn-i belâgat tedrisine başlıyoruz” ifadeleriyle başlamıştır. Müellif eserin yayımından birkaç sene önce (1884) Mekteb-i Hukuk'ta edebiyat ve belâgat dersleri vermiş olup (Yetiş 1988), eserinin de bu derslerden oluştuğu kuvvetle muhtemeldir.

Bu on beş yıllık verimli dönemden sonra yaklaşık bir yüzyıl boyunca belâgat disiplinlerinin plân ve üslûbunda Türk dilini ele alan bir çalışma ortaya konmamıştır. Yukarıda sıralanan eserlerin çoğunun telifinin ders notlarının kitaplaştırılması şeklinde olduğu düşünülürse belâgat çalışmalarındaki durgunluğun başlıca sebebi, eğitim öğretim kurumlarının müfredatında belâgate yer verilmemesi olarak tesbit edilebilir. Bir disiplin olarak oluşum sürecinde belâgatin, mantık, sarf, nahiv, fıkıh usûlü, kelam, felsefe, tefsir gibi diğer disiplinlerle etkileşim içinde olduğu ifade edilmişti. Türk belâgat çalışmalarının da ivme kazanması belâgatin günümüz Türk düşüncesinde dil bilgisi, dil bilimi, anlam bilimi, felsefe, hukuk, psikoloji gibi diğer disiplinlerle etkileşim içerisine girmesiyle mümkün olabilir.

Sözü edilen durgunlukla beraber Türk belâgatine dair çalışmaların tamamen kesildiği söylenemez. Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil'in (1980) *Edebiyat Bilgi ve Teorileri 1: Belâgat* ve Prof. Dr. M. A. Yekta Saraç'ın (2000) *Klâsik Edebiyat Bilgisi: Belâgat* adlı çalışmaları Türk belâgatine dair ortaya konan en yeni örneklerdir.

Nakd-i Şiir Literatürü

Edebiyat teorisine dair eserlerden bir kısmı özel olarak şiiri konu edinenlerdir. Taşköprizâde, ele alınma yönüne göre şiir ilimlerini de kendi içinde tasnif eder. Buna göre şiirin güzellik yönüne dair ilim “karzu’ş-ş’ir”, veznine dair ilim “el-’arûz”, beyit sonlarının uyumuna dair ilim “el-kavâfî”dir (Taşköprizâde 1313, I:242-249).

Bu üç ilim de Arap edebiyatı kaynaklı şiir değerlendirme yöntemleridir. Câhiliye Arapları'nın çeşitli panayırlarda düzenledikleri şiir müsabakaları ve bu müsabakalarda galip şairleri belirlemeleri, söz konusu toplumda bir tenkit anlayışının varlığını gerekli kılmaktadır (Er 2011). Şiire dair teorik çalışmalar ise II./VIII. yüzyıl itibarıyla aruz ve kafiye ile başlar¹¹. Pratik olarak öğrenilegelen aruz ve kafiye kurallarını Halil b. Ahmed (ö. 175/791) *Kitâbü'l-'Arûz* adlı eserinde sistemli bir şekilde ortaya koymuştur (Çetin 1991a). Edebî tenkidin (en-naqd) bir terim olarak ortaya çıktığı zemin de arûz, kâfiye ve gramere dair eserlerdir (Sezer 1994). Gelenekten gelen dağınık bilgileri -yeni bilgi ve görüşler ilavesiyle- derleyip şiir tenkidine esas alınacak ölçütleri ilk defa topluca ortaya koyan *Tabakâtü Fuḥūli's-Şu'arâ* adlı eseriyle İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846 [?]) olmuştur (Tüccar 1999). İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*'sı da, şair biyografilerini (tabakât) ve tenkit kurallarını içeren aynı tarzda bir diğer önemli eserdir.

¹¹ Arap nazım sisteminin esasları olan aruz ve kafiye, literatürde bazen ayrı ayrı bazen de kafiye aruza dahil edilmek suretiyle ele alınmıştır (Çetin 1991a).

Tenkidin -belâgat konularıyla karışık olmakla beraber- ilk defa bilimsel bir üslûba kavuşması Sa'leb (ö. 291/904)'in *Ḳavā'idü's-Şi'r*'yledir (Shareef 2015; Matlûb 1982, 40; Sa'leb 1995) Arap edebiyatında şiir tenkidini aklî ve mantikî bir anlayışla sistemleştiren ise *Nakdû's-Şi'r* adlı eseriyle Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?])'dir (Sezer 1994; Kallek 2002).

Kudâme (1302), söz konusu eserinde, şiir ilimlerini beş kısma ayırır. Bunlar; vezin ve aruz bilgisi, taktî' ve kafiye bilgisi, şiirin söz varlığı, anlam ve maksadına dair ilim, iyi ve kötüsüne dair ilim. Müellif, çoğunluğun ilk dört kısma dair eserler kaleme aldığını ifade etmiş, “şiirin iyisini ve kötüsünü birbirinden ayırmak” olarak açıkladığı nakd-i şiire dair bir kitap bulamadığından bahisle söz konusu kitabını kaleme almıştır. Eserin ilk bölümünde şiirin tanımından ve unsurlarından (mânâ, lafız, vezin, kafiye), ikinci bölümünde bu unsurların nitelikleri (edebî sanatlar dâhil) ve birbirleriyle uyumundan söz etmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise şiirin ayıplarını ele almıştır.

Kudâme'nin “nakd-i şiir” açıklaması, Taşköprizâde'nin “karz-ı şiir” tanımıyla karşılaştırıldığında bu iki terimin aynı ilim dalını ifade ettiğini söylemek mümkündür¹². Gelenek içerisinde ise “karz-ı şiir”den çok “nakd-i şiir” terimi kullanılmış ve yaygınlaşmıştır. *Nakdû's-Şi'r* adlı eserin muhtevası göz önünde bulundurulduğunda arûz ve kâfiyenin yanı sıra belâgat ilimlerinin de konusu olan birtakım dil kullanımlarını bünyesine kattığı görülmektedir. Kudâme'nin sistemleştirdiği şekliyle *nakd-i şiir*; bir şiiri üslup özellikleri, kusurları, vezni ve kâfiyesi bakımından ele alan ölçütler bütünüdür. Müellif, teoride aruz ve kafiyeyle nakd-i şiirden ayrı kabul etmişse de pratikte bunları beraber ele almıştır. Bünyesindeki “dil kullanımları” belâgat ilimlerinde de ele alındığından olsa gerek nakd-i şiir teorisi, kimi araştırmacılarca belâgat ilminde bir ekol olarak tanımlanmaktadır¹³ (Matlûb 1967; Hacımuftuoğlu 1988; Yalar 1997).

¹² Şemseddin Amülî (1315, 60) de *Nefâ'isü'l-Fünûn* adlı eserinde aynı ilimden “ilm-i takrîz” adıyla söz etmiştir.

¹³ İbnü'l-Mu'tez'in *el-Bedî'i*, Sa'leb'in *Ḳavā'idü's-Şi'ri*, Ebû Hilâl el-Askerî'nin *eş-Şinâ'ateyni*, İbn Tabatabâ'nın *İyârü's-Şi'ri*, İbn Reşîk el-Kayrevânî'nin *el-'Umde fî Mahâsini's-Şi'r ve-Âdâbihi*, Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr'in *el-Meşelü's-Sâ'ir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'iri*, İbn Sinân el-Hafâcî'nin *Sırru'l-Feşâhası* gibi eserler, farklı araştırmacılarca hem edebî tenkit, hem de ediplerin ekolüne mensup bir belâgat eseri olarak değerlendirilmektedir (Yalar 1997; Er 2011). Ayrı bir ekol olarak belâgata nispet edilen eserlerin ilmî bir teoriden beklenen tasnif ve üslûptan yoksun olup, daha çok şiir ve inşâ vurgusu taşımaları sebebiyle, uygulamaya yönelik tedvin edilen nakd-i şiir ve inşâ disiplinleri çerçevesinde değerlendirilmelerinin daha iyi bir tercih olacağı düşünülmektedir. Taşköprizâde'nin tasnifi de bu tercihi gerektirmektedir.

Arap dilindeki nakd-i şiir ilmi tabiatıyla, Arap olmayan (Acem) Müslüman topluluklar arasında bir edebiyat dili hüviyetine bürünerek, Müslüman toplumların Arapça'dan sonra kullandıkları ikinci dil haline gelen Farsça'ya da aktarılmıştır¹⁴.

Farsça'da bilinen ilk şiir değerlendirmeleri, IV./X. yüzyılda şairlerin, rekabet sonucu birbirlerinin eserlerine getirdikleri tenkitlerdir (Kurtuluş 2011). Birtakım ölçütler temelinde yapılan ilk değerlendirmeler ise V/XI. ve VI./XII. yüzyıllarda *Ķābūs-nāme* ve *Ķehār MaĶāle* gibi nasihatnāme türünde eserlerde görülür (Zerrinkub 1999; Erkal 2009; ĶetindaĶ 2005). Günümüze ulaşmamakla birlikte aruza dair ilk eserlerin müellifleri olan Yūsuf-ı Arūzî ve Ebū'l-Alā eş-Şūşterî'nin de en geç bu yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir (Ķetin 1991a).

Arapça nakd-i şiir geleneğine dayanan ilk Farsça eserler ise V./XI. veya VI./XII. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Muhammed b. Ömer Rādūyānî'nin *Tercümānū'l-BelāĶa'sı*¹⁵ ile Reşīdüddin Vatvāt (ö. 573/1177)'ın *Hādā'iku's-Sihr fī DeĶā'iki's-Şi'r*'idir. Rādūyānî'nin eserinin isminde belāĶat vurgusu olmasına karşın eser, belāĶat ilimlerinin tasnifinden yoksundur. Telif tarihi de “meānî, beyān, bedî” grubunun “belāĶat ilimleri” olarak isimlendirilmesinden öncedir. Rādūyānî, telif sebebi olarak nesir ve nazım değerlendirmeleri için ölçü olabilecek Farsça bir eser bulunmamasını göstermiştir (Rādūyānî 1949, 2-3). Oysa belāĶat disiplinlerinin oluşum sebepleri arasında güzel sözün tesbiti yanında, sözde anlam arayışları da oldukça önemlidir. Bu tür nazım ve nesir merkezli eserlerde ise belāĶatin

Sözü geçen eserler belāĶatte bir ekol olarak değerlendirildiğinde “nakd-i şiir” ve “inşā”, eser örneği bulunmayan sözde alanlar olarak kalacaktır.

¹⁴ Fars dilinin bu denli itibar kazanmasında, bir dönem Abbāsî sarayında önemli bir güç kazanan, Abbāsî nüfuzunun zayıflamasından sonra Horasan, Harezmi, Māverāünnehir, Hindistan ve Irak'ta ortaya çıkan yerel hānedanların saraylarına hākim olan Fars bürokrasisinin oluşturduğu İrānî saray ve buna bağlı edebiyat geleneğinin tesiri büyüktür (Attar 2008). Söz konusu gelenek, Türk asıllı Selçuklu hānedanınca ve MoĶol istilaları sonucu yukarıda adı geçen bölgelerden buraya göç eden mutasavvıf ve bürokratlarca Anadolu'ya aktarılmıştır (İnalcık 2007). Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonra, nüfusun Türkmen ağırlıklı olmasının tesiriyle, Selçuklu döneminde Farsça olan yazışma dili zamanla Türkçe'ye dönmüş, fakat Fars edebiyatı ve Fars edebiyat teorileri yakın zamana kadar Türk edebiyatı üzerindeki nüfuzunu kaybetmemiştir.

¹⁵ Rādūyānî, eserinin bölümlerinin tertibi ve edebî sanatların açıklamalarında Hāce İmam Ebū'l-Hasan Nasr b. el-Hasan (ö. V/XI)'ın *Mehāsiniū'l-Kelām*'ını esas almış, Muhammed b. Davud el-İsfahānî'nin *Kitābu Zuhre'sine* ve İbnū'l-Mu'tez'in *Kitābū'l-Bedī*'ine birer atıfta bulunmuştur (Ateş 1949, 34-35).

beslediği ve beslendiği disiplinler arası etkileşim yoktur. Ahmed Ateş'in (1949, 45) ifadesiyle *Tercümānū'l-Belāġa*'dan bir intihal durumunda olan *Hadā'ıku's-Sihr fī Dekā'iki's-Şi'r*'de, "belâgat" vurgusunun yerini "şiiir"e bırakması gözden kaçmaması gereken bir husustur. Tam burada hatırlanması gereken diğer bir nokta ise *Hadā'ıku's-Sihr*'in, belâgat disiplinlerinin sistemleşme sürecinde bir merhale teşkil eden *Nihāyetü'l-İcāz*'a yalnızca bedî sanatları hususunda katkı yaptığı (Hacımüftüoğlu 1993) ve belâgat teorisyenlerince meânî ve beyânın aksine bedîin belâğatin aslından kabul edilmediğidir (Sekkâkî 2017, 507; Ramazanâde 1289, I:27,57). Aruza dair kaleme alınıp bugüne ulaşan ilk Farsça eser olan *Muhtaşar der 'İlm-i 'Arüz da Hadā'ıku's-Sihr* gibi Reşîdüddin Vatvat'a aittir (Çetin 1991b).

Râdûyânî ve Vatvat'ın öncü eserlerinden sonra Şems-i Kays (ö. 633/1236'dan sonra), *el-Mu'cem fī Me'â'iri Eş'âri'l-'Acem* adlı eserini tertip etmiştir. Müellif (1909), kısaca *Mu'cem* olarak bilinen eserinde Râdûyânî ve Vatvat'tan farklı olarak kâfiye, arüz, sirkat konularını nakd-i şiiir ile bareber ele almıştır¹⁶. Eserin şiiirde beğenilmeyen niteliklere ve edebî sanatlara dair kısımları "nakd-i şiiir" olarak adlandırılmıştır. Böylelikle Farsça literatürde de Arapça'dakiyle örtüşen bir heyet ve adlandırmayla bir şiiir teorisi ortaya çıkmıştır. Bunlardan sonra kaleme alınan eserlerin¹⁷ hemen tamamı ise *Mu'cem* ile *Hadā'ıku's-Sihr*'i kaynak almışlardır (Gürer 2007; Örs 2012).

Türkiye'de şiiir bilgisine ve aruza dair kaleme alındığı bilinen ilk eserler de Farsça'dır. Eski Türk edebiyatının ilk şairlerinden Gülşehrî (ö. 717/1317'den sonra) Türkçe'de kullanılan vezinleri içeren bir aruz risâlesi kaleme almış (Çetin 1991c), Ahmedî (ö. 815/1412-13) ise, Reşîdüddin

¹⁶ Bu eserden sonra şairlere, edebiyat eleştirmenlerine ve şiiir meraklılarına aruz ve kafiye öğretmek amacıyla, bu konularda gerek kitaplarda bölümler, gerekse bağımsız risaleler hâlinde çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında bazı hususiyetleriyle Nasîrüddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Mi'yârü'l-Eş'âri*, çok tutunmuş ve yayılmış olmaları bakımından, şerhleri ve Türkçe tercümeleriyle birlikte, Vahîd-i Tebrîzî'nin (IX/XV) *Cem'-i Muhtaşar*'ı, Osmanlı şairlerinin yetişmesindeki tesirleri ve aynı konularda yazılmış Türkçe eserlere büyük ölçüde kaynaklık etmiş olmaları sebebiyle Molla Câmî (ö. 892/1492)'nin *Risâle der 'İlm-i 'Arüz* ve *Risâle der 'İlm-i Kâfiye* adlı iki eseri, Seyfi'nin aruz risalesi ve *Mizânü'l-Eş'âri* anılabilir (Gürer 2007; Çetin 1991b)

¹⁷ Şerefeddin-i Râmî (795/1393)'nin *Hadā'ıku'l-Hakā'iki*, Hüseyin Vâ'iz-i Kâşîfî (910/1504)'nin *Bedāyi'ü'l-Efkār fī Şanāyi'i'l-Eş'âri* da Farsça nakd-i şiiire dair önemli eserlerdendir. *Bedāyi'ü'l-Efkār*, aruz ve kafiye kusurlarını *Mu'cem* gibi ilm-i nakd çerçevesi içerisinde ele alması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir (Gürer 2007). Daha geniş bir bibliyografya için bk. (Yazıcı 1992). Belli başlı Farsça nakd-i şiiir eserlerinin içeriği ile ilgili bk. (Şafak 1991, 469-72).

Vatvât'ın *Hadâ'ıku's-Sihri'*ni, konu anlatımını ihtisar edip örnek beyitlerini artırarak *Bedâyi'ü's-Sihr fî Şanâyi'î's-Şi'r* adıyla tekrar düzenlemiştir¹⁸ (Kut 1989).

Batı Türkçesinde şiirle ilgili bilinen ilk bilgi ve değerlendirmeler, Farsça'dan ilk kez VIII./XIV. yüzyılda tercüme edilen (Doğan 2010) *Ķābūs-nāme*'de bulunur. Konuları itibariyle nakd-i şiir geleneğine dayanan teorik bilgilerin bulunduğu ilk eserlerden biri ise Şeyh İmam Ahmed el-Bardahî el-Amîdî (ö. 907/1501-2'den sonra)'nin, Fars dili ve kültürüne dair ansiklopedik bir sözlük mahiyetinde olan *Cāmi'ü'l-Fürs* adlı eserinin beşinci kısmındadır. Müellif (2006, I:206-34), “ķavā'id-i şî'riyye” başlığı altında klâsik şiire ait nazım şekil ve birimleriyle ilgili bazı terimleri, birkaç edebî sanatı, aruz bahirlerini ele almıştır. Türkçe'nin ilk müstakil nakd-i şiir kitabı ise Şeyh Ahmed b. Hudādād Tarazî tarafından doğu Türkçesiyle kaleme alınıp 840/1436-7 tarihinde tamamlanan *Fününü'l-Belāğa* veya *Letā'if-i Tarazî*'dir. Müellif kitabında nazım şekilleri, kafiye, edebî sanatlar, aruz ve muammayı ele almıştır (Xudoyberdiev 2008, 17-18; DeWeese 2005). Bunu batı Türkçesinde Şerîfî'nin *Ĥadîkatü'l-Fünün*'u takip eder (Kaçar 2011). Şerîfî, bazı meânî konularına değinmişse de eser nakd-i şiir geleneğine uygun olarak beyân ve bedî konuları üzerine kurulmuştur.

Aruza dair ilk müstakil çalışmalar ve kafiyeyle dair ilk bilgiler yine IX./XV. yüzyılda görülmeye başlanır. Mutahhar b. Ebî Lârendî ve Amasyalı Alâeddin Ali b. Hüseyin Çelebi (ö. 875/1470-71) tarafından kaleme alınan aruz risâleleri alanının ilk örnekleridir. Birçok yazma nüshasının varlığından (Çetin 1991c) yola çıkarak Amasyalı Alâeddin'in eserinin, rağbet gördüğü söylenebilir. Doğru Türkçesi'nde aruza dair ilk müstakil çalışma Ali Şir Nevâî'nin (ö. 906/1501) *Mîzânü'l-Evzân*'ıdır. Bâbü Şah, Nevâî'den kısa bir süre sonra onun eserini bazı yönlerden eleştirerek kendisi de aynı konuda bir risâle kaleme almıştır (Köprülü 2001; Çetin 1991c). Kafiye ile ilgili ilk bilgiler ise Bedr-i Dilşâd'ın *Ķābūs-nāme* zemininde telif ettiği *Murād-nāme*'sinde görülür (Gürer 2007; Ceyhan 2013).

Türkçede nakd-i şiir geleneği çerçevesinde kapsamlı ilk kitap ise Muslihuddin Mustafa Sürûrî (ö. 969/1561-2)'nin *Bahrü'l-Ma'ārif*'idir¹⁹. Eser, bazı şiir terimleri, aruz, kafiye, sanâyi-i şî'riyye (edebî sanatlar),

¹⁸ Buna ilaveten yine aynı eserin *Bahrü'l-Ma'ārif*, *Cāmi'ü'l-Fürs*, *Işılāhātu's-Şi'riyye* gibi şiir tenkidini konu edinen Türkçe te'lîfatta da tesirinin görülmesi (Şafak 1991, 434; Saraç 2004c), bu eserin eski Türk şiiri teorisi açısından önemine işaret etmektedir.

¹⁹ Çavuşoğlu'nun (1986, 2) *Bahrü'l-Ma'ārif*'in birçok eksiklikleri olduğundan söz etmesi de bunu bir belagat eseri olarak nitelemesiyle ilgili olmalıdır.

yaygın kullanılan teşbihlerin bir dökümü ve şiirin faydaları ve İslâm'a uygunluğuna dair bir bahisten ibarettir. Eserin edebî sanatlara ayrılan ikinci makâlesi Şafak'ın (1991, 434) ifadesiyle Vatvat'ın *Hadâ'ıku's-Sihr*'inin muhtasar bir tercümesidir. Yine aruz bölümünde de aynı müellifin *Muhtasar der 'Arûz* adlı risalesinden yararlanıldığı anlaşılmaktadır (Şafak 1991, 432). Müellifin sunduğu yaygın kullanılan teşbihler ise Taşkoprizâde (1313, 250) tarafından *mebâdi's-şi'r* olarak adlandırılan bilgiler manzumesidir. *Mebâdi's-şi'r*'e dair müstakil bir eser olan Mu'dî'nin *Miftâhu't-Teşbih*'i de yine aynı dönemde telif edilmiştir (Erünsal 1988).

X./XVI. yüzyılda aruz ve kafiye dair müstakil çalışmalar da ortaya konmuştur. Lem'î Derviş Mehmed'in (ö. 977/1569)'nin *Bahrü'l-Evzân*'ı ile Aşkî (ö. 984/1576-7)'nin *'Arüsü'l-'Arûz*'u isimlerinden de anlaşıldığı üzere arûz teorisini, Muhyî-i Gülşenî (ö. 1013/1603)'nin *Bünyâd-ı Şi'r-i 'Arîfi*, Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) ve Lem'î Derviş Mehmed (ö. 977/1569)'in risâleleri de kafiye teorisini işleyen eserlerdir (Gürer 2007; Çetin 1991c).

Nakd-i şiirin Türkçe'de önemli eserlerinden biri de İsmail-i Ankaravî (ö. 1041/1631)'nin *Miftâhu'l-Belâğa ve-Mısbâhu'l-Fesâhası*'dır. Müellif (1284, 2-3), söz konusu eserini şiir sanatı, inşâ bilgisi, belâgat ilmi ve fesâhat fennini öğrenmek isteyip Kazvî'nin *Telhişi*'nin ince mânâlarını kavrayamayan iki dervişi için kaleme almıştır. Dört bâbdan oluşan eserin ilk bâbında “kelime” ve kelâm mefhumları, ikinci bâbında beyân ilmiyle ilgili kural ve terimler, üçüncü babında nazım şekilleri ve bedî sanatları, dördüncü ve son bâbında ise ilm-i inşâ konuları ele alınmıştır. Şiir ve nesre dair bilgileri bir araya getiren bu eser, tam bir edebiyat teorisi olarak nitelenebilir. Müellifin sebep-i telife dair açıklamaları belâgat ve edebiyat teorilerinin ayrıştığı yönü ima eder. Eser, şiir ve inşâ çalışın ama Kazvî'nin *Telhiş*'ini anlayamayan iki kişi için kaleme alınmıştır. *Telhiş*'ten mazur görülen bu kimselerin teorik ilimlerle uğraşmadıkları açıktır. *Miftâhu'l-Belâğa*, şiir ve inşâ öğrenmek amacıyla *Telhiş* okumaya çalışın iki kişi için bu eserden üslûp, yöntem, tasnif ve kısmen içerik bakımından farklı olarak kaleme alınmıştır.

Burada anılması gereken eserlerden biri de Müstakimzâde Süleyman (ö. 1202/1788)'in *Iştilâhâtü's-Şi'riyye* adlı risalesidir. Eser her ne kadar terimler sözlüğü biçiminde olsa da ele aldığı konuları “şiir”le olan ilgileri bakımından söz konusu etmesi nakd-i şiir kapsamında değerlendirilmesini gerektirir. Türkçe'nin ilk edebiyat sözlüğü olan risalede elli dokuz madde başı yer almaktadır (Tolasa 1986). Yine bu tarzda önemli bir eser Muallim Nâci (ö. 1310/1893)'nin *Iştilâhât-ı Edebiyyesi*'dir. Müellifin vefatıyla yarım

kalan sözlük, Tanpınar'ın (2012, 591) ifadesiyle “eski belâgatın²⁰ bizde en iyi eseridir”. *İştîlâhât-ı Edebiyye*, kafiyenin Türkçe'ye uyarlanmasıyla ilgili ilk teşebbüsleri içermesinden dolayı da önemlidir. Müellif (2004, 65-98), “kafîye” bahsinde, Türkçe kelimelerin imlâsı ve beyitlerin taktîi ile ilgili açıklamalarda bulunmuş, redif harfleri ile ilgili kendi görüşlerini beyan etmiş ve düz, dar veya yuvarlak ünlüler arasında yapılan kafiyelerde seslerin kalınlık ve inceliklerinin de dikkate alınması gerektiğini savunmuştur.

XIII./XIX. asırda kaleme alınan Ali Cemâleddin'in *'Arûz-ı Türki' 'İlm-i Kavâfî* (bs. 1291/1874) *Şanâyi '-i Şi'riyye ve 'İlm-i Bedî'*, Mehmed Mihrî'nin *Fenn-i Bedî'* (bs. 1288/1872), Ahmed Hamdi Şirvânî (ö. 1307/1889-90)'nin *Teshîlü'l-'Arûz ve'l-Kavâfî ve'l-Bedâyi'* (1288-9/1872) adlı eserleri ele aldıkları konular ve tasnifleri itibariyle nakd-i şiir kapsamında değerlendirilmesi gereken eserlerdir.

İnşâ Literatürü

Edebiyat teorisine dair eserlerden bir kısmı özel olarak nesri konu edinenlerdir. Mensur sözün kendine has niteliklerini, hangi usul ve prensipler ile kaleme alınırsa fesâhatli ve belâgatli kabul edilip muteber olacağını konu edinen ilme “el-inşâ” adı verilmiştir (Taşköprizâde 1313, I:250). İnşânın mektup yazma usullerinden bahseden alt dalı ise teressül olarak adlandırılır (297).

Şiirin bedevî topluluklarda güçlü örnekleri olmasına karşılık, edebî nesir büyük ölçüde medenî gelişmişlikle ilişkilidir. Nesrin daha çok yazıyla ömür kazanmasına rağmen, içerdiği âhenk unsurlarından ötürü şiirin kolayca ezberlenebilmesi, modern öncesi dönemde kitleler arasında şiirin daha çok rağbet görmesine sebep olmuştur. Nitekim câhiliye dönemi Arapları arasında en iyi şiir ve en iyi şairi tespit etmek amaçlı müsabakaların yapıldığı bilinmektedir. Oysa Arap dilinde iyi bir nesrin estetik unsurlarının tartışılması, İslâm medeniyeti ve devletinin tesisleriyle beraber bir bürokrasinin teşekkül etmesini gerekli kılmıştır. Edebî tenkit denince akla ilk önce ve daha çok şiirin gelmesi, tenkide dair kaleme alınan eserlerde nesirden ziyade şiir ürünlerinin ele alınması ve iyi bir şiirin estetik unsurlarına dair yazılan eserlerin herhangi bir meslekten bağımsız olarak vücûda getirilip “nakd-i şiir” şeklinde adlandırılmaları; şiirin modern öncesi toplumdaki söz konusu itibarıyla açıklanabilir. Oysa iyi bir nesrin estetik unsurlarını konu edinen eserler, ele aldıkları ortak konulara rağmen “nakd-i şiir”e paralel biçimde “nakd-i nesir” olarak adlandırılmamış, kâtiplik mesleğiyle ilişkili

²⁰ Tanpınar'ın “eski belâgat” ifadesi, bu makâledeki nakd-i şiir ve belâgat ayrımına göre “nakd-i şiir” olarak anlaşılmalıdır.

olarak “inşâ”, “kitâbet” ve “kâtiplerin edebi” gibi başlıklarla ortaya çıkmıştır.

Hız. Muhammed döneminden itibaren çeşitli dinî, sosyal, idarî ve siyasî işleri yürüten kâtiplerin varlığı bilinmekle beraber, bir müessese olarak divan²¹ kâtipliğinin ortaya çıkması Emevî halife Muâviye (ö. 60/680) zamanında gerçekleşmiştir (Küçükaşcı 2002). Müesseseleşme süreciyle birlikte kâtiplerin gerek bilgi ve görgüde gerek metin kaleme alma usûlünde belli bir standart yakalayabilmeleri için kaleme alınan eserler bir nesir teorisi olan “inşâ”yı vücuda getirmiştir.

Her seviyede resmî devlet evrakını kaleme almak ve siyasî yazışmaları sürdürmek gibi görevleri dolayısıyla kâtiplerin, edebî nesrin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Divan ve kâtiplik müessesesiyle ilgili geleneklerin oluşumunun tamamlandığı VI./XII. asırdan itibaren yazışmaların edebî bir üslupla yapılması, Müslüman devletlerde bir gelenek haline gelir (Küçükaşcı 2002). Gelişen bürokrasi, ilim, sanat ve edebiyatla beraber önemli bir merkez durumuna gelen Abbâsî başkenti Bağdat'ta geliştirilen inşâ ve kitâbet usul ve kuralları, daha sonraları hüküm süren Müslüman hânedanlar tarafından da model alınmıştır (“Diplomatik: İslâm Devletlerinde Diplomatik” 1994).

Kâtipleri eğitmek amacıyla yazılan eserlerden günümüze ulaşanların en eskisi, Arap nesir üslûbunun kurucularından olan Emevî dönemi kâtibi Abdülhamid el-Kâtib (ö. 132/750)'in *Risâle ile'l-Küttâb* adlı uzunca mektubudur (Durmuş 2000). İnşâya dair kapsamlı eserlerin ortaya çıkmaya başlaması ise İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *Edebü'l-Kâtib*'yledir. Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?])'in “inşâ” kelimesini daha sonra terimleşen anlamında ilk defa kullandığı (Roemer 1971) *Kitâbü'l-Ḥarâc ve-Şinâ'ati'l-Kitâbe*; Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra)'nin *Kitâbü'ş-*

²¹ İslâm devletlerinde muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerle ilgili kararların alındığı meclisler, bunlara bağlı devlet daireleri ve bu kararlarla ilgili tutulan defterler (kuyüdât defterleri) “divan (ديوان)” olarak adlandırılmışlardır (Dûrî 1999). Eski Sûriye ve Mısır'da, Yunan dilinde hesap defterleri tutulurdu. Pehleviler de bu usulü almış ve söz konusu defterleri “dewân” olarak adlandırmışlardır (Mansuroğlu 2001). Daha sonra Müslüman Araplar da, devlet işlerinin giriftleşmesiyle birlikte Farslar'ın diplomasi birikiminden istifade etmiş ve ilk divan teşkilatı halife Hız. Ömer döneminde (13-23/634-644) oluşturulmuştur (“Diplomatik: İslâm Devletlerinde Diplomatik” 1994). Divanlarda istihdam edilen görevlilere Arapça “yazıcı” anlamında “kâtib (كاتب)” denmiştir

Şinā'ateyn: el-Kitābe ve 'ş-Şi'r ve Kalkaşendî (ö. 821/1418)'nin *Şubhu'l-A'şā fī Şinā'ati'l-İnşā'* adlı eserleri inşâya dair önemli kaynaklardır²².

İslâm'dan önce ve İslâmın ilk yıllarında Arap yarımadasında yaşayan Araplar, Emevî ve Abbâsî fetihleri neticesinde genişleyen Müslüman nüfuzuyla birlikte Maveraünnehir'den Endülüs'e kadar geniş bir alana dağılmış ve kendilerinden uzakta kalan yakınlarıyla tebrik, taziye, vaaz, nasihat ve diğer gayriresmî konularda da yazışmaya başlamışlardır (Dayf, t.y., 104-5). Bu ihtiyaçtan dolayı münşeât, teressül ve inşâ eserlerinde resmî yazışmaların yanı sıra özel mektuplaşmaların düzenlenmesiyle ilgili esaslar ve bunlara ait örnekler de yer almıştır. Ayrıca yine bu tür eserlerde kâtiplerin meslekleriyle ilgili mâlî hesaplamalara dair bilgilere de rastlamak mümkündür.

III./IX. yüzyılda Abbâsî Devleti'nin nüfuzunun Bağdat ve çevresine münhasır kalmasıyla Horasan, Harezm ve Mâverâünnehir bölgelerinde kurulan devletlerin bürokrasilerine Fars dili konuşan yerel unsurlar hakim olmuştur (Attar 2008). Söz konusu bürokratların himayesiyle İslâm sonrası yeni Fars yazı dili oluşum aşamasına girmiş (Tokmak 2000) ve resmî evrak ve yazışmalarda da kullanılmaya başlanmıştır. Bunun neticesi, muhtelif katkı ve etkileşimlerle Arapça olarak gelişen kitabet ve inşâ geleneği Farsça'ya aktarılmıştır.

Kâtiplere rehber mâhiyetinde Farsça ilk yazılı tavsiye Keykâvus b. İskender (ö. 475/1082'den sonra)'e ait olup, müellifin (2006) *Ķābūs-nāme* adlı eserinin otuz dokuzuncu babı, kâtiplik mesleğini yürütenlere tavsiye olmak üzere kaleme alınmıştır. Bir sonraki asırda Nizâmî-i Aruzî (ö. 552/1157 [?])'nin hükümdârlara kâtiplik, şairlik, münecimlik ve tabiplik mesleklerini tanıtmak için kaleme aldığı *Ķehār MaĶāle* adıyla meşhur olan *Mecma'u'n-Nevādir*'i de kâtipliğe dair özet bilgiler ve bu mesleğin önemine dair hikayeler içeren bir makale ihtiva etmektedir (Erkal 2009; Nizâmî-i Aruzî 1909). İlm-i teressüle dair yazıldığı bilinen ilk eserin ise en geç VI./XII. yüzyılın başlarına ait olduğu tahmin edilmektedir. Muhammed b. Abdi'l-Hâlik el-Meyhenî'nin (1962) *Destūr-i Debîrî* başlığıyla yayımlanan eseri, ilm-i teressülün yanı sıra sözün belâgat ve fesâhatine dair nitelikleri ve imla kurallarını ele almakla inşâ türüne ait bazı konuları da içermektedir.

VIII./XIV. yüzyıla kadar kâtipler için tertip edilen Farsça rehberler, münşeât mecmuaları ve *Destūr-i Debîrî* gibi teressül ilmine dair eserlerden ibarettir. Yine bu yüzyıla ait olan Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325)'nin

²² Bu konuda daha geniş bir bibliyografya için bk. (Durmuş 2000).

Resâ'il-i İ'câz ve Şems-i Münşî (ö. 778/1376)'nin *Destûrû'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib*'i ise inşâya dair kaleme alınmış ilk Farsça eserler olarak kabul edilebilir (Mehdîzâde 1378; Ahmedî Dârânî ve Herâtyân 1387). Özellikle Şems-i Münşî'nin, inşâ, teressül ve divan müessesesinin işleyişiyle ilgili hususları ele aldığı kapsamlı eseri, Farsça ilm-i inşâ geleneği açısından bir dönüm noktası olarak görülmektedir (Ahmedî Dârânî ve Herâtyân 1387).

Bir sonraki asırda ise Mahmûd-ı Gâvân (ö. 886/1481) *Menâzirü'l-İnşâ*' adlı eserini telif etmiştir. *Destûrû'l-Kâtib*'den farklı olarak yalnızca nesir teorisine yönelik meseleleri içeren eser, Türkçe ilm-i inşâ eserlerine kaynaklık etmesi bakımından ayrıca önemlidir. Müellif (t.y.), kitabında inşâ ilminin mâhiyeti, lafzın nitelikleri, nesri iyi veya kötü kılan özellikler, münşinin nitelikleri, türleri ve gerekleri, yazışma türleri ve bunların nitelikleri ve bazı imla meselelerini ele almıştır.

V./XI. asrın sonlarında, Selçuklu hanedanından Süleymân Şah'ın İznik'i pâyitaht ilan etmesiyle Anadolu'da başlayan Selçuklu idaresi (Kafesoğlu 2001), Büyük Selçuklu bürokrasisinin Farsça geleneğini sürdürmüş ve kendilerine bağlı olarak ortaya çıkan Türkmen uç beylikleri de resmî yazışmalarda Farsçayı kullanmışlardır. Bunun neticesinde Anadolu'da Farsça teressül ve münşeat türü eserler kaleme alındığı bilinmektedir (İnalçık 2001).

VII./XIII. yüzyılda Anadolu'da Selçuklu hanedanının nüfuzu zayıflayıp bir süre sonra tamamen ortadan kalkmıştır. Bunun neticesinde bağımsızlık kazanan Türkmen beyliklerine Fars dili ve edebiyatının yeterince nüfuz etmemesi ve Horasan, Harezm, Mâverâunnehir bölgelerine nisbetle Anadolu'da Türkmen nüfus oranının yüksek olması gibi sebeplerle Batı Türk yazı dilini teşkil edecek olan Oğuz dili öne çıkmaya başlamış; beyliklerin ilk dönemlerinde Farsça olan yazışma dili bir zaman sonra Türkçe'ye dönmüştür.

Emevîlerin son, Abbasîlerin ilk zamanlarında gelişmiş olan divan ve kâtiplik müesseseleri ve bunlara dair literatür Gazneli ve Selçuklu hâkimiyetinde Farsça'ya aktarıldığı gibi, Türkmen beylikleri ve Osmanlı hâkimiyetinde de daha çok Farsça üzerinden Türkçe'ye aktarılmıştır.

Kâtiplere yönelik Fars dilinde yazılı ilk tavsiyelerin Keykâvus b. İskender'in *Ķābūs-nāme* adlı eserinde görüldüğü yukarıda ifade edilmişti. *Ķābūs-nāme*'nin VIII./XIV. asırdaki iki, IX./XV. asırdaki üç Türkçe tercümesi (Doğan 2010) de kâtiplere dair nasihatler içeren ilk Türkçe eserlerdir. Kâtipler için kaleme alınan ilk müstakil risale olan *Teressülü* ise, eserin müellifi olan Ahmed-i Dâ'î (ö. 824/1421'den sonra), "Arabî ve Pârsî teressüllerden ihtiyâr edip kaleme getirdiğini" ifade etmektedir (Derdiyok

1994). Adından da anlaşılacağı üzere teressül türünde olan eserde mektup yazma usûlü kısaca işlendikten sonra örnek mektuplar verilmiştir.

Dâ'î'nin risâlesinden sonra Türkçe'de kâtipler için kaleme alındığı bilinen ilk müstakil eser olan Yahya b. Mehmed el-Kâtib'in (1971) *Menâhicü'l-İnşâ*'sı da, girişinde kelamın belâgat ve fesâhatine dair kısa bilgiler içermekle beraber teressül türü bir eser olarak nitelenebilir.

Nesir teorisi mahiyetindeki ilm-i inşâ eserlerinin Türkçe'de tespit edebildiğimiz ilk örneği²³ ise, İsmail-i Ankaravî (ö. 1041/1631)'nin *Miftâhu'l-Belâğa ve-Mısbâhu'l-Fesâha* adlı kitabının “el-bâbü'r-râbi' fî mâhiyeti 'ilmi'l-inşâ' ve-mevzü'ihî” adlı dördüncü bâbıdır. Bu bölüm (Ankaravî 1284, 180-218), Mahmûd-ı Gâvân'ın *Menâzirü'l-İnşâ*'sının tercümesi mâhiyetindedir.

Miftâhu'l-Belâğa uzun bir dönem sahasının tek örneği olarak kalmıştır. XIII./XIX. yüzyıla gelindiğinde Türkçe eğitim-öğretim yapan mekteplerin yaygınlaşması ve bunların müfredatında inşâ veya kitâbet derslerinin yer alması, ders notlarının derlenmesi suretiyle birçok inşâ kitabının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylelikle XIII./XIX. yüzyılın ikinci yarısından XIV./XX. yüzyılın ilk yarısına kadar zengin bir inşâ-kitâbet literatürü meydana gelmiştir. Eser isimlerindeki “yenilik” vurgusundan da anlaşılacağı üzere bu zenginliğin önemli bir sebebi de bu yüzyıllarda nesir dilindeki hızlı ve sürekli değişim olmalıdır.

İnşâ literatürü henüz, belâgat ve nakd-i şiir kadar akademik ilgi çekmemiş olduğundan bu alan üzerine yapılan çalışma ve yayınlar oldukça sınırlıdır. İnşâ ilmi literatürünün, teressül ve münşeât mecmualarıyla birlikte Özarlan (2007) tarafından bir listesi yapılmıştır. Listede, aynı eserin yinelenen baskıları göz ardı edildiğinde yaklaşık yüz otuz kadar eser ismi görülmektedir. Bunların hepsini incelemek belki ayrı bir çalışma konusu olacağından bu çalışmada bazılarının isimlerine, bazılarının içindekilerine göz atılarak inşâ ilmine dair eserler tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bu kısa araştırma sonucunda Manastırlı Mehmed Rifat'ın *Ķavâ'id-i 'İlm-i İnşâ*'sı²⁴ (bs. 1308/1892), Eski Zağra müftüsü Hüseyin Râci Efendi'nin *Telhîşü'l-İnşâ*'sı (bs. 1313/1896) ve Ahmed Hamdi Şirvânî'nin *Medhal-i İnşâ*'sının

²³ Kütüphanelerde yazma halinde bulunan tüm münşeât ve teressüller incelenmeden kesin bir tespit yapmanın mümkün gözükmediğini de ifade etmek gerekir.

²⁴ Mehmed Rifat (1308a, 2) eser ismi vermemekle beraber “esâs-ı inşâyâ dâ'ir ma'lûmât-ı müfideyi tarz-ı cedîd üzere yazılmış Arabî bir kitâbdan ahz ederek lisân-ı Osmânîye tatbîken tahrîr ettiğini” söylemektedir. Müellifin (1308b, 8), *Mecâmi'ü'l-Edeb* adlı eserinin kaynakları arasında saydığı eserlerden birisi ise *Menâzirü'l-İnşâ*'dır.

(bs. 1299/1882) ele aldıkları konuların genişliği ve tasniflerinin yetkinliği ile Türkçe ilm-i inşâ için önemli sayılabilecek eserler olduğu düşünülmüştür.

Söz konusu eserlerin içeriklerine bakıldığında, lafız ve mânâya ve bunların ilişkisine dair bilgi ve nitelikler, hakikat ve mecâz, nesri iyi ve kötü kılan nitelikler, üslûp türleri ve nesir türlerinden bahsettikleri görülmektedir. *Kavâ'id-i 'İlm-i İnşâ* ve *Medhal-i İnşâ*'da edebî sanatlar ve îcâz-itnâb bahislerine; *Kavâ'id-i 'İlm-i İnşâ* ve *Telhîşü'l-İnşâ*'da bazı imla kurallarına da yer verilmiştir (Şîrvânî 1299; Manastırlı 1308a; Hüseyin Râcî 1313). Bu içerikler *Menâzirü'l-İnşâ* ile karşılaştırıldığında söz konusu eserlerin ilm-i inşâ geleneğini takip ettikleri görülür.

İlm-i inşânın Türkçe'de seyrini daha iyi takip edebilmek için Özarslan'ın makâlesinde listelediği tüm eserlerin karşılaştırmalı bir biçimde incelenmesinin gerekliliği şüphesizdir. Tabîî matbaadan önceki süreç için yazma eserler de ilave edilmelidir.

Sonuç

İslâm düşüncesinde; anlam, şiir ve nesir teorilerinin, aralarında etkileşim ve geçişkenlik olmakla beraber tarihin bir döneminde belirli bir içerik ve tasnife kavuşarak kendi gelişim çizgilerini oluşturdukları görülmüştür. Vâkıada mevcut olan bu ayrı çizgilerin en belirgin işareti “ulûm-i belâgat”, “nakd-i şiir” ve “ilm-i inşâ” biçiminde adlandırmaların varlığıdır. Türkçe literatürün de söz konusu adlar altında Arapça veya Farsça literatüre eklenerek devam ettiği görüldüğünden bunlarla aynı tasnife tâbi tutulması gerektiği düşünülmektedir. Ahmed Hamdi Şîrvânî ve Manastırlı Mehmed Rifat'ın her üç teoriden her birine dair ayrı eserler vermeleri de literatür ayrışmasının önemli bir yansımasıdır.

Anlam ve edebiyat teorileri, mâlzemeleri söz olmakla birleşmekte, bu mâlzemeye yaklaşımlarıyla birbirinden ayrışmaktadırlar. Aralarındaki bu ilişki nedeniyle bu sahalara ait eserlerin birleşen ve ayrışan içerik ve yöntemlerinin olması tabîî olsa gerekir. Nitekim eserlerin içerikleri karşılaştırıldığında görülmüştür ki bazı dil kullanımları hem belâgat teorisi hem de şiir ve nesir teorisi eserlerinde ortaktır. Belâgatin beyân ve bedî kısımlarında işlenen bu dil kullanımlarının nakd-i şiir ve inşâ kapsamında da işlenegeldiği görülmektedir. Bunlar, günümüzde “edebî sanatlar”, “bedîî sanatlar” veya anlam genişlemesiyle “söz sanatları”, “söz ve anlam sanatları” olarak adlandırılan kullanımlardır. “Edebî sanatlar” ortaklığı sebebiyle inşâ eserleri belâgate dahil edilmediği gibi nakd-i şiir eserlerinin de dâhil edilmemesi gerektiği düşünülmektedir.

Anlam ve edebiyat teorilerini farklılaştıran bir husus da takip ettikleri literatürdür. Türkçe belâgat çalışmaları, Arapça literatüre; edebiyat teorisi çalışmaları ise Farsça literatüre eklenmiştir. İslâm medeniyetinde Arapça'nın ilim, Farsça'nın edebiyat dili olarak öne çıkmış olması burada hatırlanması gereken tarihî bir vaki'dir. Farsça'da meânî, beyân ve bedî ilimlerinden meydana gelen bir belâgat eseri olmaması da İslâm düşüncesinde ilmî literatür zeminin Arap dili olmasıyla açıklanabilir.

Anlam ve edebiyat teorisi eserlerinin birini diğerinden ayıran en belirgin yönleri ise ayrıştıktıkları içerikleridir. Belâgat teorilerine mahsus konular, meânî bahisleridir. Nakd-i şiire mahsus konular nazım şekilleri, aruz, kafiye bahisleri, şiir kavramı etrafında çeşitli bilgi ve değerlendirmelerdir. İnşâya mahsus konular ise nesir şekilleri, üslûp türleri, nesir kısımları ve imlâ kurallarıdır.

Türk belâgat çalışmalarının en verimli döneminin XIV./XIX. yüzyılın on beş yıllık bir diliminde gerçekleştiği görülmektedir. Bunlardan dört yüz yıl önce bir, yüz yıl sonra da iki belâgat eseri telif edilmiştir. Literatürdeki bu durağanlaşmalar belâgatin Arapça'da bulunduğu disiplinler arası gelişim zemininden Türkçe'de mahrum kalmasına bağlanabilir.

İnşâ teorisi, eldeki bilgilere göre XIII./XIX yüzyılın ikinci yarısından XIV./XX yüzyılın ilk yarısına kadar verimli bir dönem geçirmiştir. Günümüzde ise tamamen unutulmuş gözükmektedir. Gelişimi IX./XV. yüzyıl itibariyle başlayan Türkçe nesir teorilerinin seyrini daha sağlıklı bir biçimde takip edebilmek ise nesirle ilişkili olan tüm yazma ve matbu literatürü münşeât, teressül ve inşâ biçiminde tasnif etmekle mümkün olabilecektir.

Nakd-i şiir teorisi, belâgat ve inşâ teorilerine paralel olarak XIII./XIX. yüzyılı daha verimli geçirmiştir. IX./XV. yüzyıldan itibaren takip edilebilen bu literatürün canlılığı, anlam ve nesir teorilerine nisbetle daha sürekli'dir. Nakd-i şiir geleneği, günümüzde de "edebî sanatlar", "edebiyat bilgileri" vb. başlıklı eserlere kaynaklık etmektedir.

Belâgat, nakd-i şiir ve inşâ teorileri şeklinde yapılan bu tasnifle her bir gruba ait eser içeriklerinin ve terimlerin daha iyi anlaşılacağı, zaman içerisindeki gelişimlerinin daha iyi takip edilebileceği düşünülmektedir. Avrupa dillerinden Türkçe'ye aktarılan anlam ve edebiyat teorileriyle geleneksel literatürün irtibatının da bu tasnifle bir adım daha kolaylaşacağı umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Süreyyâ. 1303. *Mizânü'l-Belâğa*. İstanbul.
- Ahmed Cevdet Paşa. 1987. *Belâgat-ı Osmaniye*. Haz. Mehmet Çavuşoğlu. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.
- Ahmedî Dârânî, Alî Ekber, ve Ekrem Herâtyân. 1387. “Destûrü'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib”. *Ayene-ye Miras*, S 41: 219–233.
- Aksoy, Mustafa. 1991. “Molla Lütü'nin Risâle-i Mevlânâ Lütüfisi”. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi.
- Amülî, Şemseddin. 1317. *Nefâyisü'l-Fünûn fî 'Arâyisi'l-'Uyûn*. Haz. Muhammed Bâkır Hânsârî.
- Ankaravî İsmâil Rusûhî. 1284. *Miftâhu'l-Belâğa ve-Mısbâhu'l-Feşâha*. İstanbul.
- Ateş, Ahmed. 1949. “Giriş”. *Kitâb Tarcumân al-Balâğa*, 1–11. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü.
- Attar, Aygün. 2008. “İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü”. *Erdem*, S 52: 1–39.
- el-Bardahî, Ahmed. 2006. *Câmi'ü'l-Fürs*. Haz. Hatice Şahin. Boston: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Benli, Mehmet Sami. 2005. “Miftâhu'l-Ulûm”. *İslâm Ansiklopedisi*, XXX:20-21. TDV İSAM.
- Bilgegil, M. Kaya. 1980. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri 1: Belâgat*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Ceyhan, Âdem. 2013. “Bedr-i Dilşâd”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ahmet Yesevi Ü. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=80>.
- Çavuşoğlu, Mehmet. 1986. “Divan Şiiri”. *Türk Dili* LII (415,416,417 Türk Şiiri Özel Sayısı II-Divan Şiiri): 1-16.
- Çetin, Nihad M. 1991a. “Arûz: Arap Edebiyatında Arûz”. *İslâm Ansiklopedisi*, III:424-37. İstanbul: TDV İSAM.
- . 1991b. “Arûz: İran Edebiyatında Arûz”. *İslâm Ansiklopedisi*, III:431–432. İstanbul: TDV İSAM.

———. 1991c. “Arûz: Türk Edebiyatında Arûz”. *İslâm Ansiklopedisi*, III:432–437. İstanbul: TDV İSAM.

Çetindağ, Yusuf. 2005. “Biyografik Bilgi ve Şiir Eleştirisi Açısından Çehâr Makâle”. *Bilig*, S 34: 145–169.

Dayf, Şevkî. t.y. *el-Fenn ve-Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-'Arabî*. 12. bs. Kahire: Dar al-Maarif.

Derdiyok, İ Çetin. 1994. “Ahmed Dâ'î'nin Teressül'ü”. *Toplumsal Tarih* I (6): 56–59.

DeWeese, Devin. 2005. “The predecessors of Navâ'î in the Funûn al-Balâghah of Shaykh Ahmad b. Khudâydâd Tarâzî: A Neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century”. *Türklük Bilgisi Araştırmaları XXIX* (Eleazar Birnbaum Armağanı): 73-163.

“Diplomatik: İslâm Devletlerinde Diplomatik”. 1994. *İslâm Ansiklopedisi*, IX:360-63. İstanbul: TDV İSAM.

Doğan, Enfel. 2010. “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılan Kabus-nâme Çevirileri Üzerine”. *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 43 (43): 37–56.

Dûrî, Abdülaziz. 1999. “Divan”. *İslâm Ansiklopedisi*, IX:377–81. İstanbul: TDV İSAM.

Durmuş, İsmail. 2000. “İnşâ”. *İslâm Ansiklopedisi*, XXII:334–336. İstanbul: TDV İSAM.

Er, Rahmi. 2011. “Tenkit, Arap Edebiyatı”. *İslâm Ansiklopedisi*, XL:458–461. İstanbul: TDV İSAM.

Erkal, Abdulkadir. 2009. *Divan Şiiri Poetikası (17. Yüzyıl)*. Ankara: Birleşik.

Erünsal, İsmail E. 1988. “Mu'îdi'nin Miftâhu't-Teşbih'i”. *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies* VII (VIII): 215–272.

Ferrard, Christopher. 1982. “The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882 Part I: The Medrese Tradition”. *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies* III: 165–188.

———. 1984. “The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882 Part II: Contributions from Outside the Medrese”. *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies* IV: 19–34.

Gürer, Abdulkadir. 2007. “Lem’î’nin Kafiye Risâlesi: ‘Risâletü’l-Kâfiyeti’l-Vâfiye””. *Türk Dilleri Araştırmaları* XVII: 133–176.

Hacımuftuoğlu, Nasrullah. 1988. “Belâğat Ekolleri ve Anadolu Belâğat Çalışmaları”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 8: 115–127.

———. 1993. “Belâğat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 11.

Hüseyin Râcî. 1313. *Telhîşü’l-İnşâ’*. İstanbul.

İbnü’l-Kâmil, Muhammed Abdurrahmân. 1309. *Belâğat-i ‘Osmâniyye*. İstanbul: Asr Kütübhânesi Sâhibi Kirkor.

İnalçık, Halil. 2001. “Reis-ül-küttâb”. *İslâm Ansiklopedisi*, IX: 671–683. Eskişehir: MEB.

———. 2007. “Klasik Edebiyat Menşei: İrani Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şâirler”. *Türk Edebiyatı Tarihi*, ed. Talât Sait Halman ve Osman Horata, C I. İstanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Kaçar, Mücahit. 2011. “Türkçe Te’lif Edilmiş bir Belâğat Kitabı: Şerîfi’nin Hadîkatü’l-Fünûn İsimli Eseri”. *Türkiyat Mecmuası* XXI (2): 211–38.

Kafesoğlu, İbrahim. 2001. “Selçuklular”. *İslâm Ansiklopedisi*, X: 353–416. Eskişehir: MEB.

Kallek, Cengiz. 2002. “Kudâme b. Ca’fer”. *İslâm Ansiklopedisi*, XXVI: 311–312. Ankara: TDV İSAM.

Kara, İsmail, ed. 2005. “Babanzâde’nin Felsefe İstılahlarını İnşası ve Teknik-İdeolojik Tartışmalar”. *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye’ye Girişi*. İstanbul: Dergâh.

Kâtib Çelebi. 1941. *Keşfü’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn*. Bağdat: Maktaba al-Muthanna.

Keykâvus. 2006. *Kabusnâme*. Çeviren Mercimek Ahmed. İstanbul: Kabalıcı.

Kılıç, Hulusi. 1992. “Belâğat”. *İslâm Ansiklopedisi*, V:380-83. TDV İSAM.

Köprülü, M Fuad. 2001. “Arûz, Arap Arûzunun Diğer İslâmî Edebiyatlara Tesiri”. *İslâm Ansiklopedisi*, I: 634–653. Eskişehir: MEB.

Kudâme b. Ca’fer. 1302. *Naqdu’s-Şi’r*. İstanbul. <http://shamela.ws/index.php/book/28181>.

Kurtuluş, Rıza. 2011. “Tenkit, Fars Edebiyatı”. *İslâm Ansiklopedisi*, XL: 461–462. İstanbul: TDV İSAM.

Kut, Günay. 1989. “Ahmedî”. *İslâm Ansiklopedisi*, II: 165–167. İstanbul: TDV İSAM.

Kutluer, İlhan. 2000. “İlim”. *İslâm Ansiklopedisi*, XXII: 123–124. İstanbul: TDV İSAM.

Küçükacı, Mustafa Sabri. 2002. “Kâtip”. *İslâm Ansiklopedisi*, XXV: 49–53. Ankara: TDV İSAM.

Mahmûd-ı Gâvân. t.y. *Menâzirü'l-İnşâ*. İstanbul.

Manastırlı Mehmed Rifat. 1308a. *Ḳavâ'id-i 'İlm-i İnşâ*. İstanbul: Kitapçı Kasbar.

———. 1308b. *Mecâmi'ü'l-Edeb*. İstanbul: Kitapçı Kasbar.

Mansuroğlu, Mecdud. 2001. “Divan”. *İslâm Ansiklopedisi*, III: 595–596. Eskişehir: MEB.

Matlûb, Ahmed. 1967. *Kazvîni ve Şürûhu't-Telhîş*. Bağdat: Maktaba al-Nahda.

———. 1982. *el-Bahşü'l-Belâğî 'Inde'l-'Arab*. Bağdat: Dar al-Jahiz.

Mehdîzâde, Mehdî. 1378. “Târihçe-i Münşe'ât der Edeb-i Fârsî”. *Keyhan-e Farhangi*, S 154: 64–67.

el-Meyhenî, Muhammed b. Abdi'l-Hâlik. 1962. *Destûr-i Debîrî*. Haz. Adnan Sadık Erzi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Muallim Nâci. 2004. *Edebiyat Terimleri: Istilâhât-ı Edebiyye*. Çev. M. A. Yekta Saraç. İstanbul: Bilimevi.

Nizâmî-i Arûzî. 1909. *Çehâr Makâle*. Haz. Mîrzâ Muhammed. Leiden & Londra: Brill & Luzac.

Örs, Derya. 2012. “Vatvât, Reşîdüddin”. *İslâm Ansiklopedisi*, XL: 573–574. İstanbul: TDV İSAM.

Özarslan, Ersin. 2007. “Harf İnkılabından Önce Neşredilmiş Türkçe İnşa, Kitabet ve Münşeât Kitapları”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* S 34: 63–78.

Râdüyânî, Muhammed b. Ömer. 1949. *Kitâb Tarcumân al-Balâğa*. Haz. Ahmed Ateş. İstanbul Üniversitesi.

Ramazanzâde Abdünnâfi İffet, çev-şarih. 1289. *en-Nef'ü'l-Mu'avvel fî Tercemeti't-Telhîş ve'l-Muṭavvel*. C. I. İstanbul.

Roemer, Hans Robert. 1971. "Inshā". *Encyclopaedia of Islam*, III: 1241–1244. Leiden: E. J. Brill.

Sa'leb. 1995. *Ḳavā'idü'ş-Şi'r*. Kahire: Maktaba al-Hancı.

Saraç, M. A. Yekta. 2000. *Klâsik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*. 1. bs. İstanbul: Risale.

———. 2004a. *Klâsik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*. 3. bs. İstanbul: Bilimevi.

———. 2004b. "Osmanlı Döneminde Belagat Çalışmaları". *Türklük Bilgisi Araştırmaları XXVIII* (1): 311–344.

———. 2004c. "Salâhaddin-i Uşşakî'nin Belâgat ile İlgili Eseri ve Bu Eserdeki Edebî Terimler". *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXXI*: 281–318.

Sekkâkî, Ebû Yakub. 2017. *Miftâhu'l-Ulûm: Belâgat*. Çev. Zekeriya Çelik. İstanbul: Litera.

Sezer, İsmail Hakkı. 1994. "Nakd aş-Şi'r ve Önceki Edebi Tenkit Çabalarına Kısa Bir Bakış". *SELÇUK SBE Dergisi*, S 3: 89–104.

Shareef, Mohammed Ali. 2015. "el-Hatîb el-Kazvînî'nin Telhîsu'l-Miftâh Eseri Işığında Klâsik Türk Edebiyatı Belâgat Terimlerinin Tasnifi". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

Şafak, Yakup. 1991. "Sürûrî'nin Bahrü'l- Ma'ârifî ve Enîsü'l-Uşşâk ile Mukayesesi". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi.

Şems-i Kays. 1909. *al-Mu'jam fî Ma'âyiri Ash'ari'l-'Ajam*. Haz. Mirza Muhammed Han Kazvînî. Leiden - Londra: E. J. Brill - Luzac & Co.

Şirvânî Ahmed Hamdi. 1293. *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî*. İstanbul.

———. 1299. *Medḡal-i İnşâ'*. İstanbul.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. 2012. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh.

Taşköprizâde İsmâeddin Ahmed. 1313. *Mevzû'ātu'l-'Ulûm*. Çev. Kemâleddin Muhammed Taşköprizâde. İstanbul: Ahmed Cevdet Paşa. <http://archive.org/details/mevzuatlulum01shkuuoft>.

Tokmak, A Naci. 2000. “İran, Edebiyat”. *İslâm Ansiklopedisi*, XXII: 416–424. İstanbul: TDV İSAM.

Tolasa, Harun. 1986. “18. YY.’da Yazılmış bir Divan Edebiyatı Terimleri Sözlüğü -Müstakimzâde’nin İstılâhâtü’ş-Şi’riyye’si II”. *TDED* 24: 363–380.

Tüccar, Zülfikar. 1999. “İbn Sellâm el-Cumahî”. *İslâm Ansiklopedisi*, XX: 312–313. İstanbul: TDV İSAM.

Xudoyberdiev, Erkin. 2008. *Adabiyotshunoslikka Kirish*. Taşkent: Sharq.

Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib. 1971. *Menâhicü’l-İnşâ*. Haz. Şinasi Tekin. Cambridge: Harvard Üniversitesi.

Yalar, Mehmet. 1997. “El-Hatîb El-Kazvîni ve Belâgat İlmindeki Yeri”. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi.

Yazıcı, Tahsin. 1992. “Belâgat, Fars Edebiyatı”. *İslâm Ansiklopedisi*, V: 383–384. İstanbul: TDV İSAM.

Yetiş, Kâzım. 1987. “Belağat, Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası I”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*.

———. 1988. “Abdurrahman Süreyyâ, Mîrdûhîzâde”. *İslâm Ansiklopedisi*, I:173-74. İstanbul: TDV İSAM.

Yılmaz, Kadriye. 2009. “Ahmed Hamdî’nin Belâgat-i Lisân-ı Osmânî’indeki Terimlerin Tanımları ve Tasnifi Üzerinde Bir Araştırma”. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi.

Zerrinkub, Abdülhüseyn. 1999. “İran’da Nakdüşşüirin Tarihçesi”. Çev. Mehmet Atalay. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy 13.